

ІНСТИТУТ КУЛЬТУРОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

St. Jerome

**ПОСТАТЬ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО
НА ЗЛАМІ ЕПОХ:
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ВІЗІЇ**

Збірник наукових праць

Інститут культурології
НАМ України
Київ — 2014

УДК 130.2:929(08)
ББК 71.Оя434
П63

**Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту культурології
Національної академії мистецтв України**

Виконано в рамках фундаментальних досліджень
Інституту культурології Національної академії мистецтв України
за темою: «Категоріальний та методологічний апарат культурної
антропології як знаряддя дослідження культурного розвитку»

Рецензенти:

В. М. Піскун,

доктор історичних наук, зав. відділу Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України;

І. М. Юдкін,

доктор мистецтвознавства, член-кореспондент НАМ України,
зав. відділу Інституту мистецтвознавства,
фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України

П63 Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні
візії: зб. наук. пр. / І. Б. Гирич, М. О. Кучеренко, Я. М. Левчук,
І. М. Преловська, В. С. Шульга [та ін.]. — К.: Інститут культурології
НАМ України, 2014. — 272 с. — Інформація про авт. і рез. ст. укр.,
англ.

ISBN 978-966-2241-38-9

Видання присвячене українському культурному та громадському
діячеві, етнографові-новатору, краєзнавцю, священику, одному з
засновників та єпископу Української автокефальної православної церкви
Маркові Федоровичу Грушевському. Його громадська, релігійна та
дослідницька діяльність постає на тлі перших спроб становлення України
як незалежної держави. Завдяки таким непересічним особистостям
стався сплеск українського духовного та культурного розвитку на зламі
XIX—XX століть. Праці Марка Грушевського мають і сьогодні вплив на
українську культуру.

**УДК 130.2:929(08)
ББК 71.Оя434**

ISBN 978-966-2241-38-9

© І. Б. Гирич, М. О. Кучеренко, Я. М. Левчук,
І. М. Преловська, В. С. Шульга та ін., 2014
© Інститут культурології НАМ України, 2014

ЗМІСТ

Ю.Богущий. Переднє слово	7
РОЗДІЛ 1. ПОСТАТЬ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ	11
Микола Кучеренко Науковець і громадянин	12
Ігор Гирич Українське священицтво як носій національних цінностей	73
Ірина Преловська Діяч на ниві українського православ'я	81
Іван Дзюба Проблема зреченства в УАПЦ у 1920-1930-х роках: історико-богословський погляд	105
Тетяна Євсєєва Особливості збереження/порушення православними священиками вірності канонічному обов'язку в 1920-1930-х роках	119
Надія Кукса Культурно-просвітницька діяльність Марка Грушевського на Чигиринщині	129
Олександр Бонь Марко Грушевський в українському церковно-визвольному русі Канівського повіту 1920 року	137
Варвара Шульга Духовна спорідненість і співпраця братів: листи Марка Грушевського до Михайла Грушевського:	144
РОЗДІЛ 2. ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ДОРОБОК МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО	157
Ярослава Левчук Перший український дослідник традиційної дитячої субкультури	158
Олена Боряк Праця Марка Грушевського «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» в контексті європейських досліджень	179

Валерій Старков

Марко Грушевський як дослідник ігрової культури українців 186

Яніна Діденко, Надія Кукса

Дослідження доробку Марка Грушевського у науково-освітній діяльності Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» 192

РОЗДІЛ 3. ЕПІСТОЛЯРІЙ М. ГРУШЕВСЬКОГО

197

Дещо з біографії Грушевського Марка Федоровича 198

Зауваги до автобіографії М. Грушевського (*коментар М. Кучеренка*) 204

Листи Марка Грушевського до Михайла Грушевського
(*упорядкування В. С. Шульги*) 207

Коментарі до листів (*підготувала В. С. Шульга*) 248

Про авторів 271

ОЛЕКСАНДР БОНЬ

МАРКО ГРУШЕВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ЦЕРКОВНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ КАНІВСЬКОГО ПОВІТУ 1920 РОКУ

Анотація. У статті розкривається діяльність Марка Грушевського як уповноваженого Всеукраїнської православної церковної ради в Канівському повіті в 1920 році. Висвітлено основні проблеми й тенденції в українському церковно-визвольному русі на прикладі села Карапиші та його околиці.

Ключові слова: Марко Грушевський, церковно-визвольний рух, українізація церкви, Карапиші, Всеукраїнська православна церковна рада.

Summary. The article deals with the activities of Marko Hrushevskiy as a commissioner of the Ukrainian Orthodox Church Council in Kanev district in 1920. The basic issues and trends in the Ukrainian church liberation movement are explained on the example of Karapushy village and its surroundings.

Key words: Marko Hrushevskiy, church liberation movement, church ukrainization, Karapushy, Ukrainian Orthodox Church Council.

Український церковний національно-визвольний рух був частиною революційних подій та державного будівництва в Україні в 1917—1921 роках. Провідною силою цього руху стала Українська автокефальна православна церква. Її керівний орган Всеукраїнська православна церковна рада з метою поживлення церковного руху надсилала на місця чи призначала з місцевих священників своїх представників. Значущість цих подій можна досягнути лише в конкретиці історичних подій, зафіксованих у архівних документах.

Із захопленням більшовиками Наддніпрянщини склались нові політичні умови для зростання УАПЦ. Більшовицька влада, своєю суттю атеїстична і антицерковна, певний час з тактичних міркувань була готова до сприяння, у певних політичних межах, українізації церкви. І хоча цей період доволі короткий, все ж вважаємо, що можна стверджувати, що українізацію церкви влада намагалась у той час використати для ослаблення Російської православної церкви. Таким дивним чином у певний момент збіглися інтереси двох ідеологічних супротивників.

Становлення і розвиток українських парафій на Північному Лівобережжі в початковий період існування української церкви висвітлює ґрунтовний

збірник документів «В Українській Церкві велика була духовна сила...»¹. Ця книга відображає складні процеси в церковному середовищі протягом перших п'яти років її існування.

Один з цільних представників УАПЦ, майбутній єпископ Марко Грушевський, багато зробив у перший період існування української церкви. Важливою є його роль у поширенні українських парафій у с. Карапиші та навколишніх селах.

У дослідженні використано доповіді М. Грушевського як представника та інструктора із створення українських парафій на Канівщині у жовтні — грудні 1920 р., які зберігаються у справі «Доповідь попа Грушевського Президії Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Канівського повіту» у фонді Української автокефальної православної церкви в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. У цій справі віднаходимо підтвердження тому, що місцева більшовицька влада в умовах нестійкого військово-політичного становища, зокрема її місцеві органи – комітети незаможників і селянські комітети (селкоми) організаційно сприяли українізації церковних парафій. Так 12 листопада 1920 р. у Богуславі було проведено з'їзд представників комнезамів і селкомів Богуславської волості, яка тоді належала до Канівського повіту³. Це зібрання займалось непритаманною для більшовицьких органів влади діяльністю: волкомнезаму доручено проводити українізацію церков, клопотатись про відповідні книги, залучати кооператорів і учнів учительської семінарії. Цікаво, що на ці збори прибули не тільки священики, представники комнезамів і селкомів, а й волосного революційного комітету і парткому (!)⁴. Богуславський волкомнезам надіслав Марку Грушевському і копію протоколу зборів 23 листопада про українізацію церкви. Інструктувати в цій справі мав М. Грушевський. На це у справі є і відношення Всеукраїнської церковної православної ради у контексті скликання церковного собору Київщини і Всеукраїнського Церковного собору⁵. У тексті доповіді Марка Грушевського до Всеукраїнської Православної Церковної Ради, датованій 11/24 листопада (можливо, документ створювався не один день) висвітлено яскраву і складну палітру церковного життя, яке було невід'ємною складовою політичних подій. Зосередимось на тих подіях, які не були в центрі уваги Миколи Кучеренка у згаданому нарисі про Марка Грушевського, але становлять великий інтерес не тільки як свідчення очевидця, а і як відображення важливих суспільних процесів в українському селі.

У село Карапиші⁶ Марко Федорович був відряджений 1 жовтня 1920 р. для заняття вільної українізованої парафії церкви Різдва Богородиці і при-

був туди 5 жовтня. Відразу виявився конфлікт із попереднім настоятелем Брюховецьким — той не звільняв настоятельських помешкань, не віддавав ключів від церкви і вороже ставився до рішення парафіян: «Видко було, що без опозиції, будованій на завзятій агітації, справа не обійдеться. І вона стала». Саме у цей час «великою силою» у село вступило «радянське» (у тексті слово взяте в лапки. – О. Б.) військо. Брюховецький вчинив наклеп проти українського руху: у помешканні священика Слюсаренка, якого тимчасово і заміщав М. Грушевський, «засів «штаб петлюрівців», який наїхав сюди з Києва з певними «лише націоналістичними» завданнями». А всю парафію назвав «агітаторами петлюрівщини». Все це відбувалось на фоні підготовки парафії до святкової відправи українською мовою, призначеної на 27 вересня (10 жовтня). Але свята не відбулось, «бо більшовики поїли проскурки, скоро ще з печі витягала проскурня»⁷. На цю скорочену відправу зійшлося всього кілька селян – у яких було на кого лишити оселю, зайняту більшовицьким постоем. Небагато прийшло до церкви тероризованих більшовиками селян і 14 жовтня на свято Покрови. М. Грушевський зазначає, що деякі червоноармійці (він їх усіх називає більшовиками) ставили свічки у церкві.

Трагічні події сталися у сусідньому селі Пустовітах⁸, де відбувалося храмове свято: «Тут большевики зробили надзвичайний бешкет: що було наготовлено в кого для «храму», — те позабірано, а людей чимало покатовано і постріляно. Паніка опанувала всіма і скрізь»⁹. Тобто можна констатувати, що політика місцевих більшовицьких органів не збігалася з діями командування більшовицької армії, яка ворожо і агресивно ставилась до церкви і священиків взагалі.

А тим часом штаб розглянув скаргу п. о. Брюховецького на «петлюрівців». І тут доповідь показує всю складність становища: священика визнали «шпигом денікінським» і вирішили розстріляти. Але на прохання парафіян вироку не було виконано: парафіяни свідчили, що «цей п. о. по загальній упертій думці був лише большевик в рясі, щоб дужче принизити усе святе і віру»¹⁰. І надалі Брюховецький, хоча парфіяни і М. Грушевський переконували його в законності і дозволеності більшовиками українізації церкви, вів відверту боротьбу проти українського церковного руху. Як тільки Карапиші залишили більшовицькі загони й поширились чутки, що врангелівські війська беруть гору, він і його однодумці з русифікованого духовенства переконували, що «українству не сьогодні-завтра край».

У Карапишах відклали урочисту відправу українською мовою з 17 жовтня, оскільки Марка Грушевського запросили на таку саму українську від-

праву в сусіднє село Олександрівка¹¹. Священиком у селі був біженець із Холмщини Микола Сташук, який сприяв українізації парафії. Із доповіді довідуємось, що після служби М. Сташук виголосив промову, в якій вітав селян і вважав українізацію церкви частиною загального національного руху: «Донедавна українцям доводиться з якихось нез'ясованих причин тертись в одчинені двері: здавалося б, що і річі іншої й бути не може, як та, що, коли є люде українці, то й молитва у їх повинна відбуватись по-українськи. Так ні, звідкілясь пішло якесь задурманення, що Українцям повинно молитись на лише чогось священній мові, — мові славянській. Хто цю мову святив і коли і для чого, про це ж нігде немає ніяких свідоцтв. А навпаки: і природний розум людський і Боже слово кажуть, що всякий нарід повинен звертатись до Бога лише рідним словом»¹². Підтримали миряни священика й у тому, що прискорив би українізацію, вселив впевненість у їх дії наказ ВПЦР про проведення українських богослужінь. Виступали після відправи селяни, вшанували українських діячів, співали. Парафіяни наголосили на ролі ВПЦР: «Ця інституція в душі і серці селянства є щось давно у Бога молене і нині Богом послане в саму скрутну для України годину». Селяни були готові визнати владу ВПЦР і думка про «оте не своє, хоч і на нашій, а не своїй землі» ієрархічне начальство мозолила ще більше¹³. Зима того року рання була, лютувала морозами, бракувало найнеобхіднішого — одягу. Не зважаючи на це і на повернення більшовицького війська, урочиста відправа українською мовою відбулась у карапишанській церкві Різдва Богородиці 24 жовтня. Одночасно відбулась така сама відправа у другій парафії Карапишів — Михайлівській. Через великі холоди частина запрошених не змогли приїхати.

Ці події піднесли український церковний рух в усій околиці — «проведення служб Божих як і в Карапишах, на рідному слові і по рідних звичаях»¹⁴. Одночасно посилилась боротьба з боку зросійщеного духовенства. І знову тим самим методом — доносом. Священик села Вінцентівки¹⁵ написав його на священика та вчителя с. Шпендівки¹⁶: «Ведуть лекції проти більшовицького напрямку. Влада, одержавши доноса, не загаялась застрелити учителя». Затримали і священика-українізатора. Після його письмових пояснень більшовицька влада визнала, що вони не вчинили нічого протизаконного (а людина вже загинула!). Тепер хотіли покарати вже донощика, але він зник. Цю парафію, яка звільнилась, хотів зайняти панотець Маркович. У особистій розмові Марко Грушевський запитав, чи здатний він вести службу українською мовою та за народними звичаями, чи він того хоче «куса хліба ради», чи по переконанням. Той відповів «побачу»¹⁷. Про цього священика та йому

подібних Марко Федорович склав чітку характеристику: «Людина старозавітна, звикла карабкатись по кар'єрі далі й далі, здобути ласий шмат»¹⁸. Були і інші схожі підходи в таких священників. Настоятель в с. Мисайлівці Лузанів, який передав парафію синові, визнав: «Краще самим почати українізацію парафії, а не чекати «поки парафіяне до стінки приколінчать, і почнуть сами заводити в церкві українські порядки». Пропонував Марку Грушевському самому вести справу українізації, не залучаючи актив парафії. Марко Грушевський випровадив його з почуттям «окислини на серці»¹⁹.

Ще одним способом, яким проросійське консервативне святенництво хотіло припинити процес українізації церкви в околиці Карапишів, стала чутка про те, що в Києві заарештовано ВПЦР. Саме у М. Грушевського в Карапишах, які тепер називали «центром», намагались з'ясувати цю справу навколишні священники. Частина їх «охолола» до українізації. Цьому сприяло і зібрання у Пустовійтах²⁰ «російствующих» панотців – там священник, дяк і вчитель намагались схилити селян до рішення викладати у школі лише російською мовою. Оскільки сільська інтелігенція керувала і Просвітою і школою питання українізації церкви вийшло за ці межі і набуло загальнокультурного й соціального характеру. У Різдвобогородицькій парафії затяту боротьбу викликали вибори титаря. «Старорежимний», який урядовав десять років, усе сподівався «взяти все, що втерно через цю розруху та ще і з «добавачкою», вже давно кортить». Було обрано нового титаря, який співчував українській справі, і парафія планувала контролювати його порядкування майном²¹.

Тим часом Михайлівська парафія Карапишів змусила (письмово!) під загрозою позбавлення парафії священника Луку Козачковського проводити урочисту службу 25 жовтня (7 листопада) — цікавий збіг з річницею більшовицького перевороту — хоча той і відверто говорив про своє небажання. Він вважав, що українізація церкви розколює українство і причети церков мусять іти на неї під тиском парафіян. Після того як диякон і титар підтримали прагнення парафії, священник змушений дати позитивне письмове підтвердження. Але в неділю 1 (14) листопада Лука Козачковський вів службу слов'янською мовою, посилаючись на те, що забув українського службеника вдома. Прихожани вказали йому, що це велика ганьба. Тим часом прибув пішки з Полтави від єпископа П. Левицького священник Слюсаренко, висвячений на Різдвобогородицьку парафію. Активний поборник «життя руського» Брюховецький змушений перейти в с. Вінцентівку настоятелем і плекав надію на повернення старих часів. А це життя він, за словами Марка Грушевського, бачив (судячи з поведінки Брюховецького) «у неприсипному

пияцтві, розпусті і порушенні всякої чесности і в цілковитому беззаконстві і, — в атеїзмі відкритому та в глумлінні над саном і ділом священства»²².

З поверненням священника Слюсаренка, який привіз посвідчення для М.Грушевського від ВПЦР як її уповноваженого на Канівщині й Таращанщині, відбулась нарада трьох українських парафій — двох Карапишанських і с. Олександрівки. Зібрання прийняло постанови: а) прохати ВПЦР створити у Карапишах районну раду із представників чинних парафій і тих, які будуть створені; б) просити піклуватись про висвячення священників, які відповідають освітою, переконанням, діяльністю новим вимогам, а не таких як колишні «ще й досі зачумлені московщиною», близькі Брюховецькому, душевно йому співчують і допомагають; в) скликати в Карапишах передсоборне зібрання 20—24 листопада (старого стилю); г) утримати в Карапишах М. Грушевського із Слюсаренком; д) ще до затвердження порайонної ради подбати, щоб у околиці 50 верст відбувались відправи українською мовою в кожній парафії²³. Ухвалено рішення і про матеріальне утримання українських причетів. Карапиші стають центром, де в М. Грушевського навколишні священники переймали досвід ведення служб українською мовою. Про розвиток праці Марка Грушевського як уповноваженого ВПЦР на Канівщині свідчить і звіт, датований 14 (27) груднем 1920 року, вміщений у згаданій архівній справі. З нього бачимо, що справа українізації парафій прогресувала за підтримки місцевих органів влади. До цього їх змусили селяни.

Цікаве свідчення у звіті про загальне національне піднесення у зв'язку з урочистою відпавою у Михайлівській парафії Карапишів: «Грамотії селянські і взагалі інтелігенція сільська почала складати цілі мемуари і відмічати 8/21 XI у себе по святцях»²⁴. Грушевський 15 (28) листопада відправив службу Божу в м. Богуславі та с. Чайки при великому натовпі з цих і околичних парафій. Причети і парафіяни готувались до передсоборного зібрання 20—23 листопада: «П. о., вчителі і дяки засіли за доповіді на цьому святі. Селянство заходило до прибирання церкви, школи і приймання гостей»²⁵. Ця передсоборна нарада відбулась у Карапишанській семирічній школі у призначені терміни. На ній розглядалось чимало питань, але основні рішення, які були прийняті, — це українізація служби і співу у храмах, спів і гра на кобзі у громадських зібраннях. За словами одного з представників на з'їзді, ця «гра на кобзі зі співом дала йому більше розуміння сучасних подій, ніж два годи революції»²⁶. У звіті констатовано, що в Канівському повіті українізація церкви набула несподівано швидких форм і здається «непоборною» і необхідно не відставати від вимог часу і «хоч строха» відповідати цим вимогам²⁷.

Отже, на підставі документів можна зробити висновок, що історична Ки-
ївщина була одним із найактивніших регіонів в українізації церковних па-
рафій. Українізація православної церкви мала велике суспільно-політичне,
а не лише конфесійне значення. Нерідко вона викликала спротив і конф-
ронтацію у середовищі духовенства і парафіян. З доповідей М.Грушевського
видно, що причети сільських парафій Канівщини умовно можна поділити
на такі групи: 1) активні поборники українізації церкви; 2) активні проти-
вники цього процесу; 3) духовенство, яке посідало вичікувальну позицію; 4)
частина причетів, яка змушена проводити українізацію церковних служб під
тиском селян. Восени 1920 р. не фіксувались розбіжності в політиці місцевих
органів більшовицької влади, які організаційно сприяли українізаційним
процесам у православній церкві, і командування частин Червоної армії, яке
використовувало найменший привід для репресій проти українського руху.
Діяльність Марка Грушевського як уповноваженого ВПЦР показує не тільки
активність українського селянства у перебудові церкви, а і те, що воно вба-
чало в українізації відправ частину національного руху, який був брутально
придушений збройною силою більшовиків. Саме ці події уможливили собор
УАПЦ у жовтні 1921 р. і конститування цієї церкви.

ПРИМІТКИ

¹ «В Українській Церкві велика була духовна
сила...»: Становлення Української автокефальної
православної церкви в описах самовидців і учас-
ників церковно-визвольного руху на Сіверщині та
в Середньому Подніпров'ї. 1917—1925 рр./ упор.,
авт. вст. ст. А. Л. Зінченко; археограф. підгот. до-
кум. та археограф. передм., покажчики І. М. Пре-
ловської. – Ніжин, 2012. – 352 с., іл.

² Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх
старший син (рід Михайла Грушевського). — К.:
«Кий», 2006. — 662 с.

³ Центральний державний архів вищих органів
влади і управління України (далі — ЦДАВОУ),
Фонд 3984. Українська автокефальна православна
церква, оп. 1, спр. 50. Доповідь попа Грушевського
Президії Всеукраїнської Православної Церковної
Ради. Канівського повіту. 27.11. 1920 р. 19 арк. Тут
і надалі посилання на цю справу.

⁴ Там само, арк. 2.

⁵ Там само, арк. 3.

⁶ Нині село Миронівського р-ну Київської обл.

⁷ Там само, арк. 5.

⁸ Нині село Миронівського р-ну Київської обл.

⁹ Там само, арк. 6.

¹⁰ Там само, арк. 6.

¹¹ Нині село Миронівського р-ну Київської обл.¹²
Там само, арк. 6.

¹³ Там само, арк. 7.

¹⁴ Там само, арк. 8.

¹⁵ Нині село Запруддя Рокитнянського р-ну Київ-
ської обл.

¹⁶ Нині село Кагарлицького району Київської об-
ласті.

¹⁷ Там само, арк. 8.

¹⁸ Там само, арк. 9.

¹⁹ Там само, арк. 9.

²⁰ Нині село Пустовіти Миронівського р-ну Київ-
ської обл.

²¹ Там само, арк. 10-11.

²² Там само, арк. 12.

²³ Там само, арк. 13.

²⁴ Там само, арк. 16.

²⁵ Там само, арк. 17.

²⁶ Там само, арк. 18.

²⁷ Там само, арк. 19.